

Tadeusz Kopyś

Kościół Katolicki na Węgrzech w latach 1945-1989 ze szczególnym uwzględnieniem Soboru Watykańskiego II

Rocznik Teologiczny 58/1, 85-122

2016

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Kościół Katolicki na Węgrzech w latach 1945–1989 ze szczególnym uwzględnieniem Soboru Watykańskiego II

Słowa kluczowe: kościół katolicki, Węgry, Sobór Watykański II

Keywords: Catholic Church, Hungary, Second Vatican Council

Streszczenie

Po 1945 roku Kościół Katolicki na Węgrzech został poddany szeroko zakrojonym represjom. Władze komunistyczne zerwały stosunki dyplomatyczne z Watykanem, rozwiązały szereg stowarzyszeń katolickich, szkoły podlegające kościołowi oraz większość zakonów. Na kościele wymuszono podpisanie szeregu umów z państwem (w roku 1950 i 1960), które spowodowały całkowitą zależność Kościoła od państwa. Duchowni byli zobowiązani składać przysięgę na wierność państwu. W latach 60. duchowieństwo węgierskie wzięło udział w Soborze Watykańskim II ale reprezentowali tam – poza nielicznymi wyjątkami – punkt widzenia państwa komunistycznego. W 1969 roku wprowadzono na Węgrzech reformy soborowe. Kościół był bardzo słaby ale zdarzały się przypadki niesubordynacji (np. aktywność księdza Györgya Bulányiego), a więzienie nieposłusznych duchownych było powszechne, ostatni duchowny został uwolniony dopiero w 1977 roku.

Abstract

After 1945, the Catholic Church in Hungary was exposed to wide repression. The communist authorities broke off diplomatic relations with the Vatican, dissolved a number of Catholic associations, schools lead by the Church, and most of the orders. The church was forced to sign several agreements with the State (in 1950 and 1960), which resulted in a total dependence of the church on the state. The clergy were required to take an oath of allegiance to the state. In the 1960s Hungarian clergy took part in the Second Vatican Council and represented – with few exceptions – point of view of the communist state. In 1969, Hungary introduced the conciliar reform. Catholic church was very weak but arranged antistate actions (eg. activity of priest György Bulányi), the prison for disobedient clergy was widespread. Last cleric was released from prison in 1977.

* Dr Tadeusz Kopyś jest adiunktem w Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politycznych Instytutu Europeistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Kościół węgierski nigdy nie ukonstytuował swojej wspólnoty wiernych, kościoła ludu Bożego. Większości hierarchii kościelnej obce były takie tendencje bowiem do 1945 roku identyfikowała się ona z polityką władz. Było to efektem dziedzictwa XVIII-wiecznego józefinizmu. W XX wieku nie tylko państwo węgierskie doznało olbrzymich zmian. Dotyczyły one także Kościoła. Po pierwsze po 1920 roku, po okrojeniu około $\frac{2}{3}$ z przedwojennego terytorium Węgier, zmniejszyła się także liczba diecezji. Z 29 diecezji węgierskich z 1914 roku, po 1920 roku pozostało w nowych granicach 4 nietknięte pod względem terytorialnym diecezje. Sześć biskupstw sprzed 1920 roku straciło większość swojego terytorium i wiernych. Siedem diecezji przeszło pod administrację sąsiednich (sukcesyjnych) państw. Węgry po podpisaniu traktatu triańskiego miały obszar 92 tys. km² oraz 7,6 mln mieszkańców (z tego katolickie wyznanie deklarowało 5 mln osób) (Adriani 1992, 100).

Kościół węgierski przetrwał ten cios i od roku 1920 do 1944 pomimo wszystko cieszył się dość dużymi przywilejami oraz zasobami materialnymi. Do 1944 roku w rękach Kościoła było 500 tys. hektarów ziemi. W latach 1937-38 na 173 działające w kraju gimnazja aż 45 było w rękach instytucji kościelnych oraz 2800 szkół elementarnych. Bardzo silną pozycję materialną i duchową posiadały zakony męskie i żeńskie. Przed 1939 rokiem na Węgrzech funkcjonowały 34 domy i zgromadzenia zakonne (najliczniejsze było zgromadzenie jezuitów) (Puciłowski 1999, 288-289). W stolicy i na prowincji ukazywało się w okresie międzywojennym kilkanaście dzienników katolickich.

Z tradycji Kościoła Katolickiego na Węgrzech

Od czasów absolutyzmu oświeconego Józefa II, a następnie rządów Mikłósa Horthy'ego funkcjonowała w relacjach pomiędzy węgierskim państwem a Stolicą Apostolską zasada *intesa semplice* (węg. *egyszerű megegyezés*), która dawała możliwość wpływu władzy świeckiej na wybór hierarchów kościelnych¹. Takich umów, które odzwierciedlały sens tejże zasady było kilka, jedna z nich była zawarta pomiędzy Węgrami a Watykanem w marcu 1927 roku. Władza świecka na Węgrzech nie nadużywała tego przywileju, ale Stolica Apostolska jedynie zatwierdzała wskazanych przez rząd węgierskich hierarchów (Csizmadia 1966, 132-136.263-267).

¹ Umowa z marca 1927 roku regulująca sposób obsady najwyższych stanowisk kościelnych.

W połowie lat 40. Kościół węgierski dotknęły głębokie zmiany strukturalne. W dniu 29 marca 1945 roku zmarł prymas Esztergomu Jusztinian Serédi. Decyzją Piusa XII zwolniony urząd objął József Mindszenty, który kilka miesięcy wcześniej był szykanowany przez strzałokrzyżowców. W dniu 2 kwietnia 1945 roku zginął biskup Győr Vilmos Apor, który broniąc kobiety przez sowieckim żołnierzem został ranny. W 1944 roku mianowano także trzech innych biskupów Endre Hamvasa, Sándora Kovácsa oraz Józsefa Mindszenty'ego. Mindszenty był spośród wszystkich hierarchów najbardziej stanowczy w krytykowaniu polityki komunistów. W dniu 25 sierpnia 1945 roku wystosował list otwarty do premiera Węgier potępiając falę internowań i procesów politycznych. W lipcu 1948 roku w liście do papieża stawał w obronie duchowieństwa. Według jego szacunków od momentu zakończenia wojny do 1948 roku władze uwięziły bądź aresztowały 225 księży i zakonników.

W kwietniu 1945 roku kontrolowany przez sowieckich wojskowych Sojuszniczy Komitet Kontrolny wywarł nacisk na węgierski Rząd Tymczasowy, aby ten ostatni wydalził z terytorium Węgier nuncjusza apostolskiego Angelo Rotte. Od 1945 do 1989 roku Węgry nie pozwoliły na powrót przedstawiciela dyplomacji Stolicy Apostolskiej (Salacz 1988). Po 1945 roku można mówić o trzech większych okresach w dziejach Kościoła katolickiego na Węgrzech. Pierwszy z nich to lata 1945-1950 – zakończył się on wraz podpisaniem porozumień władz politycznych z reprezentacjami kościołów (katolików, Żydów oraz religii protestanckich). Drugi okres trwał do 1958 roku tj. do czasów skonsolidowania się nowych władz węgierskich po rewolucji z 1956 roku. W maju 1956 roku doszło do wstępných zmian w relacjach państwa węgierskiego do Kościoła katolickiego. Wówczas to rząd zwolnił z miejsca internowania arcybiskupa Józsefa Grósza i przywrócił go do niektórych z piastowanych funkcji kościelnych. Decyzja ta była spowodowana śmiercią biskupa Egeru Gyuli Czapika (kwiecień 1956 roku). Abp Grósz był przetrzymywany w miejscu odosobnienia od czasu jego zatrzymania tj. od czerwca 1951 roku. Przywrócenie Grósza do jego poprzednich godności oznaczało gest władz cywilnych a jednocześnie początek nowych czasów w stosunkach państwa z Kościołem. Od przełomu lat 50. i 60. można mówić o nowym, trzecim etapie w dziejach Kościoła katolickiego na Węgrzech, ponieważ oznaczało to początek negocjacji oraz udział hierarchii kościelnej w Soborze Watykańskim II. Mimo tych liberalizacyjnych posunięć nadal decyzje na temat życia religijnego zapadały w KC partii

i podejmowane były przez lojalnych wobec komunistów biskupów określanych jako „wąsaci biskupi” (węg. *bajuszos püspökök*).

Represje wobec katolików w czasach stalinowskich

Od końca lat 40. władze komunistyczne przystąpiły do ostatecznej rozgrywki z Kościołem katolickim. W początkach lutego 1949 roku odbył się w Budapeszcie proces przeciwko prymasowi Mindszentyemu, którego skazano na dożywotnie więzienie. Latem 1950 roku zainicjowany został ruch „księży pokoju” zaś pod naciskiem komunistów część hierarchii kościelnej zawarła z państwem umowę. W imieniu hierarchów umowę podpisał biskup Kalocsy József Grósz. Czołowi hierarchowie byli zobowiązani odtąd składać przysięgę na wierność państwu węgierskiemu oraz zobowiązać się do szanowania postanowień jego niedemokratycznej konstytucji. Represje spadły na zakony, które dotąd zajmowały się w dużej mierze oświatą na Węgrzech. Po wrześniu 1950 roku mogło działać na Węgrzech jedynie 4 zakony (w tym franciszkanie i pijarzy), które prowadziły osiem szkół średnich. Władze komunistyczne zlikwidowały w 1950 roku 23 zakony męskie i 40 zakonów żeńskich z około 10 tys. zakonników i zakonnice (Puciłowski 1999, 254).

W czerwcu 1951 roku uchwalono na Węgrzech dekret, o tym iż Rada Państwa może mieć wpływ na nominację wyższego duchowieństwa. Dekret został przyjęty kilka dni po aresztowaniu arcybiskupa Józsefa Grósza. Dekret działał wstecz i poddawał kontroli nominacje biskupów węgierskich dokonane po 1 stycznia 1946 roku. Po 1951 roku żaden biskup nie został mianowany bez akceptacji władz państwowych.

Po 1945 roku nowe władze uderzyły w duchowe centrum kościoła – zakony i nakazały rozwiązać je (Andnis, Gyula 1969, 136). W 1950 roku rozwiązano 53 wspólnoty zakonne na Węgrzech. Tak więc do 1956 roku na Węgrzech władze prowadziły politykę zdecydowanie wrogą Kościołowi. Dopiero po 1956 roku reżim Kadara rozpoczął dialog z Kościołem (dialog oczywiście w znaczeniu państwa totalitarnego). Były to jednak tylko pozory rozmów bowiem już wiosną 1957 roku osądzono na kary od 9 do 14 lat więzienia duchownych, którzy podczas rewolucji jesienią 1956 roku zostali uwolnieni. Z więzienia został zwolniony także prymas Mindszenty w dniu 30 października 1956 roku, który na przestrzeni kilku kolejnych dni nawoływał komunistyczne władze do

wycofania się z antykościelnych zarządzeń epoki Rakosiego. W dniu 4 listopada 1956 roku Mindszenty znalazł azyl w ambasadzie amerykańskiej, w której przebywał aż do 1971 roku. Postulaty prymasa Mindszentyego znalazły protektora w osobie papieża Piusa XII, który w encyklice *Datis nuperrime* (z 5 listopada 1956 roku) nawoływał do wycofania wojsk sowieckich i popierał postulaty wolności narodu węgierskiego (Coppa 2013, 266).

W latach 70. Kościół katolicki liczył około 60% wiernych, protestancki 30% natomiast pozostałe kościoły około 10% wyznawców. Według danych polskiego MSZ z lat 80. proporcje były nieco inne: katolicy stanowili 67% społeczeństwa Węgier, protestanci i ewangelicy około 27,2%, wyznawcy judaizmu jedynie 1,4%². W połowie lat 80. w parlamencie zasiadało 6 posłów oraz w radach narodowych około 60 osób będących duchownymi³. Dodatkową osobliwość stanowili wyznawcy prawosławia na Węgrzech. Było ich około 250 tys. (2,7% ogółu populacji) i koncentrowali się w północno-wschodnich Węgrzech (w całości wyznawców tej religii obejmowała mniejszość rumuńska). U progu nowego demokratycznego państwa liczba ateistów wynosiła 23%. Stosunkowo mała była liczba osób praktykujących pod kątem religijnym. Regularnie do kościoła uczęszczało około 12,7% społeczeństwa (Romsics 2005, 170).

Po rewolucji władze Węgier wykorzystując metody terroru politycznego zdołały zdławić tendencje emancypacyjne w Kościele. Środkami jakimi zdławiono Kościół były częste aresztowania deportacje i nawet egzekucje. Aby usprawnić swoją dominację nad Kościołem władze powołały w maju 1951 roku specjalny wydział zajmujący się Kościołem funkcjonujący w ramach Służby Bezpieczeństwa oraz Urząd Państwowy ds. Kościoła (Állami Egyházyügyi Hivatal (dalej jako: AEH)). Obie te instytucje sprawiły, że kontrola państwa nad sprawami kościoła była niemalże totalna. Szef Urzędu Państwowego ds. Kościoła był podporządkowany rządowi i premierowi Węgier (Csaba 2010, 40). Pod koniec 1956 roku AEH został przeorganizowany i podporządkowany ministerstwu kultury. Na mocy ustawy nr 25 z 1959 roku AEH został na nowo uniezależniony i stał się bardzo wpływowym organem. Urząd ten

² *Węzłowe problemy polityki wewnętrznej WRL*, Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych RP (dalej: A MSZ RP) -2412-52/1985, s. 8.

³ Ostatnie dane w opracowaniach naukowych na Węgrzech wskazują iż katolików było na Węgrzech ponad ⅔ populacji Węgier, 22% wyznawców religii protestanckich i 5% ewangelików. Zob. szerzej: Romsics 2005, 470.

współpracując ze Służbą Bezpieczeństwa dążył do włączenia do instytucji kościelnych ludzi wywodzących się z ruchu tzw. księży pokoju. AEH przestał funkcjonować w okresie transformacji w lipcu 1989 roku (Szakadát, Szakadát 1990). Urząd Państwowy ds. Kościoła działał na licznych płaszczyznach m.in. organizował wszystkie kontakty na płaszczyźnie węgierskiej władzy kościelnej z Watykanem, czy też kontakty z ruchem ekumenicznym oraz ogólnoeuropejskimi ruchami religijnymi. Przykładowo dzięki AEH przedstawiciele węgierskich kościołów brali udział w praskiej Chrześcijańskiej Konferencji Pokoju oraz Berlińskiej Konferencji Kościołów Katolickich⁴. Na politykę kościoła wpływ miał także Patriotyczny Front Ludowy. Pracowali dla jego potrzeb duchowni będący na pozycjach lojalnych wobec władz. Przedstawiciele AEH współpracowali w organami do spraw kościelnych innych krajów. Ich celem była koordynacja wysiłków i zharmonizowanie polityki antykościelnej.

Po rewolucji na Kościół węgierski spadły dalsze represje. Ruch księży pokoju na jesieni 1956 roku prawie całkowicie rozsypał się. Rokowania pomiędzy władzą a Kościołem katolickim zaczęły się w lutym 1957 roku. W efekcie tych rokowań powstał w połowie 1957 roku Krajowy Komitet Katolickiej Rady Pokoju Opus Pacis (Országos Béketanács Katolikus Bizottsága). Na czele komitetu stał Endre Hamvas, biskup z Csanád wykazujący największą wolę do współpracy w władzami Kadara (Romsics 2005, 414). Władze komunistyczne próbowały pod koniec lat 50. odnowić moc porozumień zawartych w latach 1948-50 z hierarchami różnych wyznań na Węgrzech. Od poszczególnych wyznań oczekiwano pełnego udziału w konsolidacji ustroju kształtującego się po 1957 roku. Od stycznia tego roku wprowadzono obowiązek zgody władz na przeprowadzanie zgromadzeń publicznych. Posługa pasterska także wymagała takiej zgody. Strona rządowa coraz mocniej podkreślała odrębność państwa i Kościoła katolickiego. Jednocześnie kolejne rozporządzenia władz komunistycznych czyniły z Kościoła katolickiego rodzaj przedmiotu a nie podmiotu w negocjacjach. Rozporządzenie z 24 marca 1957 roku łamiąc wcześniejsze ustalenia z lat 1948-50 pozwalało na ingerencję państwa w życie religijne wspólnot. Nawet ważniejsze parafie na prowincji i małych miasteczkach mogły być obsadzone tylko za zgodą władz świeckich. Następne z rozporządzeń

⁴ Magyar Nemzeti Levéltár (Węgierskie Archiwum Narodowe {dalej: MNL}) XIX-A-21-d-002-7/1963, pudło 22.

z dnia 6 kwietnia 1959 roku zabezpieczało wręcz dla czynników państwowych prawo do „mianowania” hierarchów kościelnych (tzw. *kényszerkinevezési jog*). W miarę wzmacniania się reżimu Kadara władze świeckie zaciskały pętlę wokół posiadających jeszcze jakieś wpływy społeczne przeciwników. Decyzją KC Węgierskiej Socjalistycznej Partii Robotniczej z 21 czerwca 1960 roku zainicjowano podjęcie walki z „wewnętrzną reakcją” przez co rozumiano zwolenników horthystowskich Węgier, nacjonalistów, „narodowych komunistów” oraz bliżej nieokreślone „nielegalne siły klerykalne”. Efektem tej polityki była fala aresztowań duchownych szczególnie na poziomie parafii i zakonów, jaka miała miejsce na przełomie 1960 i 1961 roku. Pod pozorem poglądów sekciarskich czy wręcz z powodów administracyjnych aresztowano kilkuset duchownych.

W 1958 roku władze węgierskie zainicjowały nową politykę wobec kościoła katolickiego na Węgrzech. Nazwano ją polityką pragmatyczną, ale w istocie nie różniła się ona od polityki sprawowanej przed rewolucją 1956 roku. Co prawda nastąpiły zmiany w retoryce władz i usunięto już stwierdzenia o walce z „opozycją klerykalną”, ale nadal celem ostatecznym była likwidacja kościoła jako niezależnej instytucji. Ponadto nie uległy zmianie środki i instrumenty owej polityki, która miała prowadzić do likwidacji kościoła. Sowieckie władze natomiast niedługo po ogłoszeniu zamiaru zwołania soboru wypowiedziały się na temat swoich oczekiwań. Początkowo odrzucano udział w soborze (styczeń 1959 roku), ale niedługo potem postanowiono wysłać delegatów chociażby w tym celu aby utrudniać inicjatywy ekumeniczne wystosowywane przez Stolicę Apostolską (Rocucci 1997, 50-52).

Polityka Stolicy Apostolskiej wobec Węgier w latach 50., a więc tuż przed zwołaniem soboru polegała na mianowaniu biskupów pomocniczych i administratorów poszczególnych biskupstw aby uchronić kościół węgierski od schizmy i powstania czegoś na kształt „kościół państwowego”. Do podpisania porozumienia ze Stolicą Apostolską (do 1964 roku) mianowano na Węgrzech jedynie trzech apostolskich administratorów. Byli to biskupi Pál Brezanoczy (w Egerze) Arthur Schwartz-Eggenhoffer (w Esztergom {polskie: Ostrzychom}) oraz Sándor Klempa (Veszprem) (*Új Ember*, 2 sierpnia 1959 roku). Była to polityka polegająca na odbudowie hierarchii kościelnej w poszczególnych krajach bloku wschodniego i była rozwijana od początku pontyfikatu Jana XXIII.

Duchowieństwo węgierskie było praktycznie całkowicie zależne od władz, nie tylko krajowych ale w pewnym sensie także od komunistów z Moskwy. W kwietniu 1958 roku delegacja duchownych węgierskich przebywała w Moskwie. Na jej czele stał biskup Endre Hamvas. W skład delegacji wchodził także duchowni protestanci, którzy uzyskali zaproszenie do Estońskiej Radzieckiej Republiki Socjalistycznej. Katolicy hierarchowie z Węgier gościli na Litwie (Gergely 1958, 4). Ponadto biskupi węgierscy byli aktywni na polu ekumenizmu pod koniec lat 50. i na początku 60. W sierpniu 1959 roku wzięli oni udział w ekumenicznym spotkaniu na wyspie Rodos zaś w sierpniu 1961 roku węgierscy duchowni protestanci byli oddelegowani do Zurychu na Światowe Spotkanie Kościołów Reformowanych.

W przededniu Soboru Watykańskiego II Kościół katolicki na Węgrzech był w całości pod dominacją władz świeckich. W styczniu 1959 roku na audiencji u papieża Jana XXIII kardynałowie Alfredo Ottaviani oraz Giacomo Lercaro oraz poseł Włoch w Budapeszcie Franco relacjonowali sytuację kościoła węgierskiego. Zdaniem zaproszonych gości „staliniści” po 1956 roku przystąpili do kontrofensywy przeciw kościołowi węgierskiemu.

Aktywność duchowieństwa węgierskiego na Soborze Watykańskim II

Jednym z najważniejszych wydarzeń w czasie pontyfikatu Jana XXIII był zwołany na lata 1962-1965 Sobór Watykański II (1962–65). Kiedy papież podejmował decyzję o zwołaniu soboru nie miał jeszcze planów co do tematyki. Sobór oceniany był jako otwarcie okna na nowe kierunki, wpuszczenie nowego powietrza umożliwiającego Kościołowi nowe życie. Papież Jan XXIII zainicjował swoiste *aggiornamento*⁵ w Kościele katolickim, które zapoczątkowało nowe powiązania pomiędzy Kościołem a nowoczesnym światem, w tym światem za żelazną kurtyną.

W listopadzie 1962 roku w Watykanie otwarto wystawę „Kościół milczący”. Była ona poświęcona martyrologii Kościoła katolickiego w krajach komunistycznych. Patronem wystawy był kardynał Ottaviani. Jej celem było pokazanie światu w jakich warunkach działał Kościół po 1945 roku w Europie Środkowej.

⁵ Polityka dostosowywania polityki Watykanu do aktualnych potrzeb Kościoła i wiernych.

W komisjach soborowych było reprezentowanych 61 krajów. Największą liczbę przedstawicieli miało duchowieństwo włoskie – 52 duchownych, następnie francuskie – 22, z USA pochodziło – 21 biskupów, z Hiszpanii – 18, z Niemiec – 16, z Kanady – 11, zaś z Polski – 6⁶.

Wybór Jana XXIII na papieża otworzył nową epokę w dziejach Kościoła. Papież propagował idee otwarcia się Kościoła katolickiego w kierunku krajów komunistycznych (tzw. *Ostpolitik*). Kraje komunistyczne w tym Węgry miały wówczas zerwane stosunki dyplomatyczne z Watykanem. Jednak rozpoczęcie przygotowań do soboru dało władzom komunistycznym do myślenia, ponieważ sobór mógł stać się dobrą okazją do wywalczenia sobie odpowiedniej pozycji przez węgierskich komunistów w Stolicy Apostolskiej. Nieprzyjazne początkowo stanowisko reżimu węgierskiego zaś potem władz kadarowskich wobec Stolicy Apostolskiej zaczęło się zmieniać pod koniec lat 50. ubiegłego stulecia. Kiedy Jan XXIII ogłosił plan zwołania soboru polityka węgierskich władz zmieniła się zasadniczo. W 1959 roku papież Jan XXIII wysłał do biskupów węgierskich (także innych zza żelaznej kurtyny) zaproszenie na spotkanie w Wenecji w 1959 roku. Przebywający wówczas na leczeniu schorowany arcybiskup József Grósz nie podjął rozmów ze Stolicą Apostolską. Przyjęcie zaproszenia było uzależnione od reakcji państwa węgierskiego, które nie podeszło z entuzjazmem do tej sprawy (Máté-Tóth, 7).

W kwietniu 1962 roku doszło w Budapeszcie do spotkania szefów Urzędów ds. Wyznań państw bloku wschodniego. Ustalono na nim, iż każde państwo decyzyję o udziale swojej delegacji w soborze podejmie samodzielnie. W efekcie już na jesieni 1962 roku delegacja z Węgier udała się do Watykanu by przedrzeć szlaki do przyszłych kontaktów (Fejérdy 2010, 53-56). Delegacja owa – tak jak delegacja sowiecka – miały popierać na soborze kierunki „postępowe” wśród duchowieństwa co oznaczało wzmocnienie wewnątrz bloku sowieckiego nurtów lojalistycznych oraz legitymizację tych nurtów na Zachodzie.

W listopadzie 1961 roku Stolica Apostolska nawiązała bezpośrednie stosunki ze Związkiem Radzieckim. To zbliżenie umożliwiło też węgierskiemu kościołowi katolickiemu zaistnienie na arenie międzynarodowej. Niedługo potem, w lipcu 1962 roku administrator apostolski w Eger Pál Brezanóczy, biskup

⁶ *Sobór Watykański II 1962-1965, Materiały z krajów socjalistycznych*, Instytut Pamięci Narodowej Biuro Udostępniania (dalej: IPN BU) 01283/54, s. 130-134.

Csanád Endre Hamvas oraz Miklós Beresztóczy zostali zaproszeni na kongres pokoju do Moskwy. W październiku 1962 roku trzech węgierskich biskupów wzięło udział w Soborze Watykańskim II. W dniu 15 września 1964 roku po długich rokowaniach podpisano w Budapeszcie porozumienie pomiędzy Węgrami i Stolicą Apostolską. W rokowaniach nie wzięli udziału węgierscy hierarchowie kościelni co dobrze oddaje dominację państwa w sprawach religijnych (Gergely 1985, 173-179).

Zaproszenia na Sobór nie uzyskał kardynał Mindszenty oraz zawieszony w obowiązkach biskup Kálmán Papp (w Polsce nie otrzymał zaproszenia przebywający w RFN biskup Gdańska Karol Maria Antoni Splett). Kardynał Mindszenty domagał się potępienia wszelkich organizacji komunistycznych w krajach Europy Wschodniej i Środkowej, i zobowiązania obywateli tych państw do nieuznawania konstytucji tychże państw. Jedną z inicjatyw szczególnie źle postrzeganych przez władze komunistyczne było ustanowienie święta solidarności katolików na świecie z katolikami w krajach socjalistycznych⁷. Należy tu wspomnieć o ciekawiej inicjatywie emigrantów z bloku wschodniego (był to także pomysł emigrantów węgierskich), którzy w dniach 3–7 sierpnia 1962 roku zorganizowali pielgrzymkę do Rzymu. Okazją do zgromadzenia była dziesiąta rocznica ogłoszenia przez papieża encykliki poświęconej emigrantom⁸.

Listy kardynała Domenico Tardiniego z 18 czerwca 1959 roku wysłane do pięciu węgierskich biskupów nie trafiły do wszystkich adresatów (prawdopodobnie za sprawą państwa węgierskiego). Listy wysłano z Watykanu do Lajosa Shvoya, Józsefa Grószsa, Kálmána Pappa, Endre Hamvasa oraz Miklósa Dudása. W listach tych zwracano się do biskupów z całego świata (także węgierskich) o nadsyłanie wniosków dotyczących bieżących problemów Kościoła katolickiego. Wnioski owe miały trafiać od wspomnianych duchownych do Papieskiego Komitetu Przygotowawczego (*Pontificia Commissione Centrale Preparatoria*) (Fejérdy 2009, 548).

Węgierski badacz dziejów kościoła zwraca uwagę, że spośród pięciu listów z propozycją zabrania głosu w dyskusjach przedpoborowych, tylko jeden węgierski biskup nadesłał odpowiedź. Był nim Lajos Shvoy, biskup Székesfehérváru. Duchowny ten był zaliczany do najbardziej „reakcyjnych” hierarchów

⁷ *Sobór Watykański II 1962-1965*, IPN BU 01283/50, s. 20-27

⁸ *Sobór Watykański II 1962-1965, Materiały z krajów socjalistycznych*, IPN BU 01283/54, s. 148.

kościelnych na Węgrzech, dlatego nie uzyskał zgody rodzimych władz na wyjazd do Watykanu. List biskupa Lajosa Shvoya z jego propozycjami reform soborowych trafił do Watykanu via Niemcy i został wywieziony z Węgier przez lekarza Waltera Körblera (Fejérdy 2009, 549). Z Niemiec list trafił do Papieskiego Komitetu Przygotowawczego. W 1960 roku był opublikowany w Rzymie. W samych Węgrzech dochodziło do wzrastającej liczby aresztowań i zastraszania duchownych w obliczu przygotowań do soboru. Represjonowano biskupa Lajosa Shvoy, który potępiał tych duchownych którzy współpracowali z ruchem „księży pokoju”. Prasa zachodnia wspominała o 58 aresztowanych duchownych w różnych częściach Węgier w 1961 roku (Smith 1961, 6). W pierwszej połowie 1961 roku doszło do kilkunastu procesów, w których w roli oskarżonych wystąpili zakonnicy (László Emodi, Géza Havas, Endre Földi).

Zastraszone węgierskie duchowieństwo nie miało szans na zaprezentowanie swoich oczekiwań podczas obrad soborowych. Na zebraniu działaczy ruchu „Księża pokoju”, którzy w dniu 18 września 1962 roku mieli wypowiedzieć swoje nadzieje i oczekiwania względem obrad soborowych zapadły zaskakujące postanowienia: *„Nie od nas zależy podniesienie tych problemów, którymi potem zajmie się sobór. Nie możemy jednak milczeć w tych natchnionych dniach o tych nadziejach i oczekiwaniach, że sobór w tym szczególnym okresie zajmie się nie tylko problemami dogmatycznymi, prawnymi i zagadnieniami dyscypliny tylko wierzącej części społeczeństw, ale także ustosunkuje się do powszechnych zagadnień dotyczących całej ludzkości i jej życiowych problemów. Takie problemy to: socjalistyczny porządek światowy a w nim obecność katolików, ich położenie i los <...>. I to wszystko nie tylko w duchu jednostronnego, izolującego się i mającego w poważaniu tylko zachodni punkt widzenia oceny i osądu”*⁹. Wynika z tego że dominujące lojalne wobec komunistów duchowieństwo postanowiło wykorzystać sobór do ogłoszenia, że powstał nowy kościół, taki który jest zgodny z ideologią totalitarną.

Do wiosny 1962 roku władze Węgier próbowały zdobyć przyczółki wśród węgierskiej katolickiej emigracji i księży-emigrantów na Zachodzie. Było to trudne zadanie ponieważ do końca lat 50. wywiad węgierski posiadał liczne kontakty w Rzymie i w innych środowiskach katolickich. Rząd węgierski

⁹ Cytowane zgodnie z *Magyar Kurir* z dnia 22 września 1962 roku, zgodnie z: Gergely 1985, 172.

wydał zgodę na wyjazd biskupów węgierskich do Watykanu, ponieważ wziął pod uwagę fakt, że brak uczestnictwa wiązałby się z atakami kół prawicowych na Zachodzie wobec rządu węgierskiego. Ponadto udział biskupów z Węgier zmniejszał ryzyko, że zmiany proponowane przez stolicę Apostolską nie pójdą zbyt daleko. Ten argument władz w Budapeszcie był akurat mało realny, ponieważ duchowni z Węgier brali niewielki udział w dyskusjach soborowych. Trzeci argument był za to bardzo znaczący: udział w soborze miał służyć zdobyciu informacji o pracy Soboru przez węgierski wywiad.

Dziewięciosobowa delegacja biskupów węgierskich dotarła do Rzymu w dniu 6 października 1962 roku. W jej skład wchodził m.in. Endre Hamvas biskup Csanád, Kovács Sándor biskup Székesfehérváru oraz biskup Egeru Pál Brezanóczy¹⁰. Do delegacji zaliczano także dwóch reprezentantów katolickiej emigracji węgierskiej Józsefa Zágona i Istvána Mestera oraz dwóch dyplomatów węgierskich Miklósa Bárda i Jánosa Bogye. Pomiędzy członkami delegacji panowała nieufność. Węgierscy historycy wspominają o atomizacji delegacji i dużej nieufności pomiędzy biskupami Hamvasem i Brezanóczym. Poszczególni członkowie delegacji nie byli informowani o różnych poczynaniach stojącego na czele delegacji biskupa Hamvasa. Hamvas spotkał się w dniu 2 grudnia 1963 roku z kardynałem Casarolim nie uzgadniając tego nawet z władzami z Budapesztu. Temat tej rozmowy też nie jest znany, gdyż nie sporządzono z niej żadnej notatki.

Inny skład (pierwszej) delegacji na sobór podaje historyk węgierski András Máté-Tóth:

Nazwiska uczestników pierwszej sesji soboru z Węgier	Krótka notka biograficzna
Pál Brezanóczy (1912-1972)	Apostolski administrator biskupstwa w Egerze. Przed drugą wojną światową kształcił się w Innsbrucku i tam też po studiach wykładał teologię.

¹⁰ Inną datę przybycia delegacji węgierskiej podają zachodnie opracowania (4 października 1962 roku). Zob. szerzej: Bozsóky, *Laszlo* 1993, 361.

	Na początku lat 50. objął administrację diecezją w Rozsnyó, a po śmierci biskupa Gyuli Czapika papież Jan XXIII udzielił mu sakry biskupiej do objęcia biskupstwa w Egerze (jako apostołskiego zarządcy).
Miklós Esty (1895-1973)	Przewodniczący Towarzystwa św. Stefana (Szent István Társulat), osoba świecka.
Endre Hamvas (1890-1970)	Biskup diecezji w Csanád. Karierę duchownego rozpoczął podczas studiów w Akademii Teologicznej im. Pétera Pázmányego w Budapeszcie. W latach 1961-1969 był biskupem Kolocsy.
Iván Hamvas	kapłan
Sándor Kovács (1893-1972)	Biskup diecezji Szombathely, sakry biskupiej udzielił mu w 1944 roku papież Pius XII.
Mihelics Vid (1899- 1968)	Redaktor pisma <i>Vigília</i> (Wigilia) osoba świecka, jeszcze w 1946 roku był wykładowcą Katolickiej Akademii w mieście Eger. Po jej likwidacji przez władze komunistyczne współpracował z redakcjami katolickich gazet na Węgrzech m.in. z redakcją <i>Új Ember</i> (Nowy człowiek).
Polikárp Radó (1899-1974)	Wykładowca (profesor) Akademii Teologicznej im. Pétera Pázmányego w Budapeszcie. Od 1971 roku w stanie spoczynku przebywał w Pannonhalma.
László Sempsey (1909-1980)	Wicerektor centralnego seminarium. Wykładowca prawa kanonicznego w latach 60. Proboszcz parafii Zugló w Budapeszcie.

Imre Timkó (1920-1988)	<p>Nauczyciel akademicki, biskup. Do 1942 roku kształcił się na rzymskim Uniwersytecie im. Świętego Anzelmia oraz na Uniwersytecie im. Pétera Pázmányego w Budapeszcie.</p> <p>W 1947 roku zajął się organizacją życia religijnego grekokatolików węgierskich w zachodniej części kraju. W 1968 został biskupem pomocniczym. Był członkiem różnych organizacji powołanych do życia przez komunistów m.in. Rady Krajowej Patriotycznego Frontu Ludowego (Hazafias Népfrent Országos Tanács) oraz Krajowej Rady Pokoju (Országos Béketanács) a także reprezentował Węgry w ONZ.</p>
------------------------	---

Źródło: György 1967, 341-400.

Duchowieństwo węgierskie było podzielone na dwa obozy. Silniejszy obóz skupiał zwolenników współpracy z komunistami. Na czele tego obozu stał Endre Hamvas biskup diecezji Csanád. Słabszy obóz był kompletnie rozbity i zrzeszał wyższe duchowieństwo przeciwne komunistom, biskupów którzy nie złożyli przysięgi na wierność państwu. Główną postacią był tu kardynał Mindszenty, a obok niego takie osobistości jak dr József Pétery, István Zadravec, dr János Bárd, dr Mihály Endrey, dr Gellért Bellon oraz József Winkler (Máté-Tóth, 16). W składzie delegacji, która brała udział w drugiej sesji znalazło się 15 członków, z których tylko 6 było wysokimi rangą duchownymi. Władze komunistyczne zgodziły się na wyjazd do Rzymu trzech innych biskupów: Kálmána Pappa, Imre Szabó oraz Vince Kovácsa. Ich obecność na drugiej sesji miała świadczyć o liberalizacyjnej polityce władz. Faktycznie jednak, ci trzej duchowni byli już tak schorowani i moralnie złamani, że nie byli w stanie działać tam samodzielnie¹¹. Poza nimi w skład delegacji wchodziło 7 innych osób, jeden sekretarz, a nawet lekarz o nazwisku Ervin Siminszky. Szacunki historyków węgierskich wskazują na to iż pośród piętnastoosobowej delegacji znajdowało się dziewięciu agentów służby bezpieczeństwa. Wśród członków

¹¹ *The Church in Hungary*, 23 września 1963 roku, Open Society Archive Budapest (dalej: OSA HU) 300-40-1, box 208, s. 22-24.

kolejnej delegacji na sobór (na trzecią sesję) znajdowało się już mniej agentów (na 14 członków było 7 agentów) służby bezpieczeństwa Węgierskiej Republiki Ludowej (dalej: WRL). Na ostatniej sesji było 13 uczestników obrad z Węgier, w tym siedmiu tajnych współpracowników (Máté-Tóth, 43).

Na sobór nie zaproszono kardynała Mindszentyego ani biskupów którzy sprawowali urzędy kościelne bez akceptacji władz państwowych. Do prac w komisjach soborowych oddelegowano głównie zwolenników „postępowych nurtów” w Kościele. W październiku w skład węgierskiej delegacji kościelnej na sobór weszło sześciu informatorów oraz szereg pracowników ambasady Węgier w Rzymie. Liczba agentów na sobór systematycznie rosła i 1963 roku, na drugiej sesji soboru na 15 członków delegacji węgierskiej było 9 członków sieci agenturalnej (Bottoni 2010, 269).

Już samo ustalenie listy delegacji na sobór budziło szereg dyskusji wśród komunistów. Swoistym kuriozum było uznanie przez Konferencję Biskupów Węgierskich w 1961 roku potrzeby potępienia tych duchownych, którzy byli przeciwni reżimowi komunistycznemu. Prasa reżimowa podnosiła praktycznie w całym okresie przygotowań do soboru, że na Węgrzech relacje pomiędzy państwem a kościołem są wzorowe. Komuniści podkreślali, że trzeba wystąpić przeciw emigracyjnym katolickim duchownym, ponieważ to oni podkopują dobre stosunki pomiędzy państwem a kościołem. Wyjazd na Sobór Watykański II był pierwszą po 1950 roku okazją kiedy węgierscy duchowni mogli nawiązać stosunki z zagranicą (Smith 1962, 5). Na 9 członków pierwszej delegacji na pierwszą sesję soboru tylko dwóch członków delegacji nie było agentami węgierskiej służby bezpieczeństwa.

Zanim delegacja wyjechała na sobór doszło w niej do wewnętrznych sporów jaką obrać taktykę. Biskup Székesfehérváru Lajos Shvoy twierdził, że należy bronić zasad kanonicznych. Biskup Shvoy próbował wyrzucić nacisk na władze kościelne, aby te przyjęły zasadę albo jadą wszyscy biskupi węgierscy albo nie jedzie nikt. Ta nieprzejednana taktyka podobna była do postępowania kardynała Mindszentyego, kiedy ten przebywał jeszcze na wolności. Nieco inną, kompromisową postawę wobec reżimu reprezentował biskup Endre Hamvas. Jego dążenie do szukania z władzami dialogu doprowadziło do tego, że w skład delegacji na pierwszą sesję soboru poza nim samym wzięli jeszcze udział biskupi Pál Brezanóczy oraz Sándor Kovács (Fejérdy 2013a).

Podczas kolejnych sesji soboru aktywność węgierskiego duchowieństwa nieco wzmożła się, jednak przez cały okres soboru określano ją tylko jako obecność bądź jako pasywizm. Sam skład delegacji wskazywał na coraz większe zaangażowanie w nich duchowieństwa (wzrost liczby duchownych w stosunku do członków świeckich). Wśród członków delegacji nie było woli swobodnej dyskusji, ponieważ panowała atmosfera podejrzeń i niepewności. Na drugiej sesji soboru biskup Szombathelyi Sándor Kovács przy pomocy zakonu pijarów przedstawił wniosek o życiu w świętości. Zdaniem tego duchownego świętość nie powinna być przywilejem tylko i wyłącznie duszpasterzy, ale także powinna być dostępna szerszym rzeszom wiernych. Biskup Kovács podniósł też znaczenie częstego zapoznawania się przez wiernych z Pismem Świętym. Na drugiej sesji soboru dwaj biskupi z Węgier wnieśli projekt zatytułowany *Püspökök és az egyházmegyék kormányzása* (Biskupi i zarządzanie diecezjami).

Już podczas pierwszej sesji soboru węgierski wywiad rozpuścił plotkę o aresztowaniu na Węgrzech 53 duchownych co spowodowało reakcję reprezentantów węgierskiej emigracji. Po nagłośnieniu sprawy przez emigrantów węgierskich w decyzyjnych kręgach Stolicy Apostolskiej próbowano oczernić reżim Kadara nakreślając jego antyreligijną politykę. Te działania emigracji okazały się być wygodnymi dla władz komunistycznych. Oskarżono emigrację o brak zrozumienia spraw węgierskich w tym stosunków panujących pomiędzy Kościołem a reżimem Kadara. To przyczyniło się do wysunięcia przez ekipę Kadara postulatu, aby od negocjacji na temat porozumienia pomiędzy Stolicą Apostolską a Watykanem odsunąć reprezentację emigracji węgierskiej (Fejérdy 2010, 59). To odsunięcie następowało powoli, Watykan nadal nie ufał komunistom, jednak wiarygodność emigracji została mocno nadwyrężona. Na Zachodzie podchodzono już z dużą dozą ostrożności do wszelkich publikacji antykadarowskich jakie publikowały instytucje węgierskiej emigracji.

Spośród przedstawicieli węgierskiej emigracji katolickiej z Węgier udział w przygotowaniach do soboru wzięli Vince Tomek, dziekan Papieskiego uniwersytetu Gregoriana Zsolt Alszeghy oraz mnich Raymond Rakos. Reprezentanci emigracji katolickiej przypominali, aby Stolica Apostolska nie zapomniała o pozostających pod władzą komunistów wiernych. Domagali się potępienia tej części węgierskiego duchowieństwa, która współpracowała z reżimem. Zdarzały się też głosy, aby część duchownych z emigracji skierować na Węgry i tam zmniejszyć deficyt duchowieństwa w ojczyźnie.

Obecność biskupów węgierskich umożliwiła nawiązanie kontaktów z biskupami zachodnimi oraz udzielenie informacji na temat położenia kościoła na Węgrzech (chodziło o taki przekaz informacji, w którym nie wspominałoby się o represjach wobec Kościoła, lecz o poprawnych relacjach). Komuniści liczyli na to, że uda im się rozbić zwarte szeregi emigracji węgierskiej lub przynajmniej pozyskać do współpracy niektóre jednostki. Przeniknięcie do struktur emigracyjnych nie było jednak łatwe. Ważnym i wymiernym rezultatem działań wywiadu węgierskiego było zdobycie informacji na temat polityki Watykanu wobec Węgier co w przyszłości posłużyło komunistom do przygotowania „porozumienia” pomiędzy Węgrami a Stolicą Apostolską i prowadzeniu rozmów w 1963 roku (Fejérdy 2010, 57).

Z duchownymi węgierskimi na soborze próbowali nawiązać współpracę emigracyjni działacze katolicki pochodzący z Węgier. W okresie Soboru Watykańskiego II przebywający na Zachodzie węgierscy biskupi nawiązali kontakty z Zachodem. Zaowocowało to współpracą jaką nawiązał prof. Rudolf Rezsóházy z Uniwersytety w Louvain który podczas Kongresu Socjologicznego w 1964 roku w Budapeszcie zachęcał do współpracy polskich i węgierskich katolików. W 1965 roku w Polsce przebywał student polonistyki András Palyi, współpracownik pism *Új Ember* i *Vigilii*. Spotkał się on z działaczami katolickimi w Polsce (głównie świeckimi). W grudniu 1963 roku przebywał na Węgrzech działacz PAX-u, Zygmunt Tyszka. Uzyskał on informację na temat położenia Kościoła katolickiego na Węgrzech.

Władze komunistycznych Węgier oddelegowały na obrady Soboru Watykańskiego II delegację trzech biskupów, na ich czele postawili biskupa Egeru Pála Brezanóczy'ego. Wraz z delegacją duchownych udała się grupa agentów wywiadu i tajnych współpracowników, co oznacza jak bardzo ważny był „odcinek wyznaniowy” dla węgierskiego reżimu. Wraz z rozpoczęciem obrad soboru założono w Budapeszcie teczkę pod kryptonimem „Canale”, w której od samego początku przygotowani do soboru aż po 1965 rok gromadzono doniesienia z Rzymu (Bottoni 2014, 62). Zadania delegacji węgierskiej były dwojakie. Po pierwsze delegacja miała złożyć relację na temat tego jak działają struktury Kościoła katolickiego wśród emigrantów węgierskich na Zachodzie, a więc była to rola ściśle agenturalna. Drugim zadaniem jakie przyświecało delegacji węgierskiej było przekazanie wiedzy na temat położenia kościołów i wyznań na Węgrzech obradującemu soborowi. Naturalnie wiadomości jakie

przekazano Stolicy Apostolskiej i delegatom soboru musiały być zgodne z oczekiwaniem władz komunistycznych (Fejérdy 2008, 217).

Ważnym celem postawionym przez komunistów przed delegatami było ukształtowanie kanałów do kontaktowania się ze światem zachodnim. Ponadto postanowiono wzmocnić relacje międzynarodowe pomiędzy Kościołem katolickim na Węgrzech i w krajach demokratycznego Zachodu. W pierwszej fazie nawiązywania tych kontaktów, szczególnie od wiosny 1963 roku chodziło komunistom węgierskim o nawiązanie bezpośrednich kontaktów ze Stolicą Apostolską i takie poprowadzenie tych rozmów, aby nie miały one charakteru rozmów członków delegacji na sobór i Stolicą Apostolską, ale pomiędzy Stolicą Apostolską a władzami komunistycznych Węgier. Zatem delegacja na sobór – tak było przynajmniej w przypadku Węgier – miała zainicjować rozmowy międzypaństwowe. Poniższa tabela przedstawia nazwiska biskupów węgierskich biorących udział w obradach soborowych (z wyszczególnieniem sesji soborowych):

Ojcowie soborowi de iure	Ojcowie soborowi de facto			
	I sesja	II sesja	III sesja	IV sesja
BADALIK Bertalan				
BÁRD János				
BELON Gellért*				
DUDÁS Miklós				X
ENDRÉDY Vendel				
ENDREY Mihály				
HAMVAS Endre	X	X	X	X
KISBERK Imre				
KOVÁCS Sándor	X	X	X	X
KOVÁCS Vince		X	X	X
LEGÁNYI Norbert			X	
MINDSZENTY József				
PAPP Kálmán		X		
PÉTERY József				
SHVOY Lajos				
SZABÓ Imre		X	X	
UZDÓCZY-ZADRAVECZ István				

Ojcowie soborowi z Węgier po 1964 roku*	BÁNK József			X	X
	BREZANÓCZY Pál	peritus	peritus	X	X
	CSERHÁTI József			X	X
	IJJAS József			X	X
	WINKLER József			X	X

Źródło: Fejérdy 2013b, 22-43.

W październiku 1962 roku delegacja duchowieństwa węgierskiego wyjechała do Rzymu. Na jej czele stał Andre Hamvas biskup Csanád, który był przewodniczącym Węgierskiej Konferencji Biskupów. Ponadto w skład delegacji wchodził biskup Szombathely Sándor Kovács, biskup Egeru János Brezanóczy oraz kilka osobistości piastujących funkcje administracyjne w kościele węgierskim: m.in. Miklós Esty oraz István Hamvas. Ponadto wyjechali także: redaktor Vid Mihelics, profesor budapeszteńskiej Akademii Teologicznej Polikarp Radó, wicerektor budapeszteńskiego seminarium László Semptey oraz biskup grekokatolicki Imre Timkó¹².

Delegacja na sobór była przez katolików węgierskich żyjących na Zachodzie potępiana. József Zágón twierdził wręcz, że należy delegację węgierską odesłać na Węgry i przyjąć nową delegację, która będzie reprezentowała Stolicę Apostolską, a nie rząd komunistyczny. Zágón określał też umowę z 1964 roku pomiędzy państwem a kościołem jako formę ucieczki przed represjami, umowę którą podpisali zdziśiatkowani represjami duchowni, zmęczeni zmaganiem z komunistami zdrajcy (Bottoni 2014, 70).

¹² *Elindult a II. Vatikáni Zsinatra a Magyar püspöki kar képviselője*, OSA HU 400-30-1, box 213, s. 45.

* Biskupi, którzy otrzymali sakrę biskupią dopiero pod koniec 1964 roku, po podpisaniu umowy między państwem węgierskim a Stolicą Apostolską.

Znaczenie delegacji węgierskiej na soborze było bardzo skromne. Nie byłoby przesady w stwierdzeniu, że największą zasługą delegacji było to, że była ona na soborze obecna i poza zaznaczeniem swojej obecności nie uczyniła ona nic ważnego. Większość biskupów węgierskich była w podeszłym wieku i wymagała opieki lekarskiej. Stałą opieką zdrowotną objęto na soborze biskupa Szombathely Sándora Kovácsa oraz biskupa Győr Kálmána Pappa. Biskup Hamvas był na tyle osłabiony przeżyciami na soborze, że po zakończeniu obrad czwartej sesji, nie był w stanie powrócić na Węgry. Ponadto słabą stroną delegacji węgierskiej była nieznajomość zachodnich języków. Jedynie biskupi Hamvas oraz Brezanóczy posługiwali się tzw. kuchenną łaciną (Fejérdy 2011, 181-182). Według relacji biskupa pomocniczego z Esztergomu Imre Szabó „...niezwykle słaby zespół [z Węgier – przyp. T.K.] reprezentował sprawy węgierskiego kościoła i ogólnie sprawy kościelne na soborze. Od tego anemicznego towarzystwa ledwie można było czegośkolwiek oczekiwać. Trzeba też dodać, że jesteśmy żałośnie niewykształceni i zacofani porównując to co sobą reprezentujemy z tutejszymi [na Zachodzie – przyp. T.K.] warunkami. W takim miejscu bez znajomości włoskiego, francuskiego czy angielskiego nie jesteśmy w stanie niczego zainicjować”¹³.

O całkowitej pasywności biskupów węgierskich mówić jednak nie można. Węgierscy duchowni brali udział we wszystkich czterech sesjach soboru. Przedkładali różne wnioski i interpelacje, a bezpośrednio brali udział w dyskusjach nad uchwaleniem trzech konstytucji oraz czterech uchwał. W okresie pierwszych dwóch sesji soboru szczególną aktywnością odznaczyli się biskupi Sándor Kovács oraz Endre Hamvas. Zabierali oni głos w przygotowaniu takich soborowych dokumentów jak *De Oecumenismo* (O ekumenizmie) oraz *De Ecclesia* (O kościele). Podczas trzeciej i czwartej sesji soboru nad konstytucjami soborowymi *De Vita e ministerio sacerdotali* oraz *De Ecclesia in mundo huius temporis* pracowali głównie biskupi Bánk József, Endre Hamvas oraz Pál Brezanóczy (Fejérdy 2011, 184).

¹³ Notatka z rozmowy pomiędzy J. Prantnerem i biskupem Imre Szabó z dnia 12 grudnia 1963 roku, MNL OL XIX –A-21-d. 0033-13/1963 r. fragment cytowany z opracowania Fejérdy 2013b.

Najciekawsze jednak były te działania węgierskiej delegacji na sobór, kiedy próbowała ona „uczynić” cokolwiek poza kontrolą agentów służb wywiadowczych WRL. Jednym z takich prób był udział biskupa Endre Hamvasa w dyskusji na temat ekumenizmu. Duchowny ów oddalił oryginalny tekst wniosku o ekumenizmie przygotowany pod kontrolą władz komunistycznych i wygłosił swój autorski wniosek. Apelowwał w nim o pojednanie pomiędzy katolikami i protestantami, a nawet pozwolił sobie na pewne słowa krytyki wobec reżimu komunistycznego. Mówiąc o protestantach stwierdził: *„W niedalekiej przeszłości ich wyznawcy [protestanci – przyp. T.K.] coraz bardziej zbliżali się do katolików. Bowiem wspólny wróg zjednoczył do obrony wszystkich tych którzy wierzą w Boga”* (Fejérdy 2013a, 22-43). Tekst przemówienia, nie mógł się ukazać przez około tydzień w żadnym z reżimowych czasopism i dopiero po dokonaniu przeróbek i „korekty” opublikowano go w *Új Ember* i *Vigili*.

Wnioski węgierskich hierarchów, w sposób zakamuflowany przeważnie związane były z systemem polityczno-ideologicznym, w którym rozwijał się kościół węgierski czyli komunizm. Część biskupów próbowała kontynuować linię biskupa Józsefa Gröszsa (zmarł w 1961 roku), który w swoich poglądach próbował ustosunkować się do nowych wyzwań epoki, komunizmu, materializmu i socjalizmu. Kontynuatorzy jego poglądów postanowili znaleźć „wspólne punkty” ale także różnice pomiędzy ideologią komunizmu i kościołem (Fejérdy 2009, 550).

Poniższa tabela przedstawia (za Máté-Tóth, *A II. Vatikáni Zsinat...*) zagadnienia i konstytucje soborowe w pracach których brali udział węgierscy biskupi:

Nazwisko duchownego/ biskupa	Numer sesji	Rodzaj wniosku	Temat
József Bánk	III	wniosek pisemny	Házasságról (O małżeństwie)
József Bánk	III	wniosek pisemny	Papi életről (O życiu księży)
József Bánk	III	wniosek pisemny	Papi életről (O życiu księży)
József Bánk	IV	Congregatio generalis CLI (16 października 1965 r.)	Papi szolgálatról és életről (O posłudze i ożyciu duchow- nych)

Pál Brezanóczy	IV	Congregatio generalis CXLIII (6 października 1965 r.)	Békéről (O pokoju)
József Cserhádi	III	wniosek pisemny	Papi rendről (O stanie duchownym)
József Cserhádi	IV	wniosek pisemny	Papi szolgátról és életről (O posłudze i życiu duchownych) „Presbyterorum ordinis”
Endre Hamvas	I	Congregatio generalis III (20 października 1962 r.)	Üldözésről (O prześladowaniach)
Endre Hamvas	II	Congregatio generalis LXXII. (21 listopada 1963 r.)	Ökumenizmus (Unitatis Redintegratio)
Endre Hamvas	II	wniosek pisemny	A püspökökről (O biskupach)
Endre Hamvas	II	wniosek pisemny	Egyháztól (O kościele) „Lumen gentium”
Endre Hamvas	III	Congregatio generalis CVII (22 października 1964 roku)	Egyház a mai világban (Kościół we współczesnym świecie) „Gaudium et spes”
Endre Hamvas	IV	wniosek pisemny	Egyház a mai világban (Kościół we współczesnym świecie) „Gaudium et spes”
András Kovács	I	wniosek pisemny	Szent Liturgiáról (O liturgii) „Sacrosanctum Concilium”

Jeśli mówimy o stosunku węgierskich kościołów niekatolickich (luterńskiego i kalwińskiego) w prace soboru, to należy podkreślić iż udział pastorów w sobór był ograniczony. Z Węgier nie oddelegowano ani jednego duchownego luterńskiego. Natomiast spośród luteranów węgierskich na Zachodzie na soborze był obecny jako obserwator teolog Vilmos Vajta. Vajta był obecny przy dyskusjach dotyczących ruchu ekumenicznego ale zasłynął jako krytyk wszelkich porozumień władz pomiędzy kościołami a reżimami komunistycznymi (Reuss 2013, 88-107).

Biskup Endre Hamvas zabierał kilkakrotnie głos podczas dyskusji na trzeciej sesji soboru (od 14 września do 21 listopada 1964 roku). Endre Hamvas próbował zwrócić uwagę papieża i soboru na terror władz komunistycznych wobec kościołów za żelazną kurtyną (Sági 2013, 75-76). Teoretycznie podpisanie porozumienia między państwem a kościołem z 1964 roku – zdaniem biskupa

E. Hamvasa – miało na celu zapobieganie rozszerzania się ateizmu (Staar 1982, 149-150). Faktycznie jednak porozumienie otworzyło drogę do ateizacji społeczeństwa węgierskiego. Na trzeciej sesji soboru Hamvas, wówczas już biskup Kalocsy przedstawił swój wniosek do konstytucji duszpasterskiej *Gaudium et spes*, która w czasie przygotowań nosiła nazwę XIII schematu (późniejszej swój wniosek zatytułowany *Loquor nomine decem Patrum ex Hungariae* w dniu 22 października 1964 roku (107 sesja plenarna soboru)). Wniosek miał być rozpatrywany na czwartej, ostatniej sesji soboru ale z powodu jej skrócenia nie doszło do dyskusji na jej temat. Pojawiły się też ideologicznie sprzeczności które utrudniały dyskusję z hierarchami kościelnymi z państw zachodnich. Biskup Hamvas zwracał uwagę na to iż kościół katolicki znajduje się w zupełnie odmiennej sytuacji na wschodzie i zachodzie Europy. Pisał on w sposób następujący: „Pozwólcie Wielebni Ojcowie, że zwrócę waszą uwagę w stronę kościołów działających w krajach socjalistycznych <...> wnioskujemy, aby na stojąc na gruncie naszej wiary i moralności, stojąc blisko nich, zaniechajmy zaostżenia tak zwanej walki ideologicznej. Taka działalność może skutkować duchowym zaspokojeniem i może prowadzić do czasowych korzyści”¹⁴. Ze wstępu do tego tzw. XIII schematu dało się odczuć, że węgierskim hierarchom odpowiada nawiązanie dobrych relacji z reżimem Jánośa Kadara. Generalnie rolą XIII schematu było wyjaśnienie jaką rolę pełni Kościół w świecie współczesnym i w jaki sposób i jak daleko może podejmować dialog z władzą i społeczeństwami¹⁵. Przykładowo zdaniem biskupa Hamvasa nawiązanie współpracy z komunistami mogło skutkować poprawą położenia Kościoła katolickiego. W innym miejscu XIII schematu biskup pisał, że „Kościół chociaż nie jest związany z żadnym reżimem politycznym, z żadnym ustrojem społeczno-ekonomicznym czy też określonym państwem, natomiast jest w stanie ze wszystkimi z nich współpracować”¹⁶.

Na trzeciej sesji soboru debatowano na temat roli kościoła we współczesnym świecie (tzw. XIII schemat). Jednym z redaktorów tego dokumentu był biskup Lyonu Alfred-Jean-Félix Ancel. Węgrzy na soborze wzięli udział w dyskusjach w swój charakterystyczny sposób. Delegacja węgierska zwróciła uwagę

¹⁴ Magyar Nemzeti Levéltár (Węgierskie Archiwum Narodowe) BKML. XXIII. 2. g. ÁEH 11. tájékoztató III, s. 7-8.

¹⁵ Tekst XIII schematu był pięciokrotnie zmieniany i dopiero w grudniu 1965 roku uchwalony.

¹⁶ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (Archiwum Historyczne Węgierskich Tajnych Służb) ÁBTL. 3. 2. 3. MT-764/9. Teczka agenta o pseud. „Arnold”, s. 40.

na to, że kościół w danym kraju rozwijał się w uzależnieniu od społecznych okoliczności danego państwa, jego społecznych i politycznych uwarunkowań. Na trzeciej sesji biskup József Bánk zwrócił także uwagę na wychowanie księży. Na kwestię wychowania i kształcenia nowych duchownych zwrócono też uwagę podczas rokowań Stolicy Apostolskiej i władz węgierskich przed podpisaniem umowy z 1964 roku. Przed podpisaniem umowy Stolica Apostolska nie dawała przyzwolenia na wyświęcanie nowych hierarchów przez komunistyczny reżim. Od momentu rozpoczęcia trzeciej sesji soboru głównym tematem rozmów dotyczących kształcenia duchownych było podporządkowanie Budapesztowi Papieskiego Instytutu Węgierskiego w Rzymie. W 1964 roku władze porozumiały się z Watykanem i na czele wspomnianego instytutu powołano Györgya Zempléna. Wielkim błędem było to, iż Stolica Apostolska zgodziła się na, aby to państwo węgierskie decydowało kto otrzyma stypendium w instytucie (Fejérdy 2013b, 212-213). Dyskusje pomiędzy biskupami węgierskimi i kardynałem Casarolim niczego nie zmieniły na tym polu. Warto też zaznaczyć, że podczas obrad nad schematem XIII biskup Pál Brezanóczy podniósł pomysł aby sprawy pokoju i pokojowego współżycia różnych wyznań powinno oddać się pod kontrolę specjalnie do tego celu powołanej instytucji międzynarodowej. Biskupi węgierscy podkreślali znaczenie realizacji misji kościoła w świecie współczesnym. Jeden z biskupów stwierdził: *„My żyjemy w zupełnie innym ustroju i dlatego musimy podążać innymi drogami. Pojawia się cały szereg problemów, które musimy w taki sposób rozwiązać ażeby służyły dobru naszego Kościoła. Przynajmniej że nie żałujemy tego wszystkiego co doprowadziło do socjalizacji społeczeństwa. Celem naszych starań i stałym elementem nadającym im rozmachu, jest to aby zabezpieczyć naszemu kościołowi <...> Jesteśmy przekonani, że kościół światowy i głównie nasz sobór uzyska rozmach z tego powodu, że stoi na gruncie dialogu oraz przyniesie odpowiedni duchowy klimat postulatom naszego schematu”* (György 1967, 389-390; Fejérdy 2013b, 194-195).

W wyniku umowy pomiędzy władzami WRL a Stolicą Apostolską z połowy września 1964 roku władze przystąpiły do tworzenia nowych elit katolickich we władzach Węgier (Bottoni 2010, 275). Po 1969 roku doszło do nowych nominacji wśród biskupów węgierskich. Przed styczniem 1969 roku struktura wieku biskupów węgierskich była bardzo niesprzyjająca dla podejmowania jakichkolwiek zmian i reform. Przed nominacjami z 1969 roku średnia wieku wszystkich węgierskich hierarchów Kościoła wynosiła około 67 lat. Po tych

nominaacjach średnia wieku obniżyła się do 62 lat. W ciągu 10 lat po rewolucji i kilku lat po umowie z 1964 roku doszło do znaczących zmian w kościele węgierskim. Wśród niższego kleru około 4-5% duchownych było zaangażowanych w działania na rzecz państwa, ale już wśród nauczycieli teologii i redaktorów katolickiej prasy dozwolonej przez reżim (*Vigilia, Új Ember*) wynosiła około 50% i stale rosła do 1989 roku.

Porozumienie pomiędzy Węgierską Republiką Ludową a Stolicą Apostolską (1964)

W dniu 1 sierpnia 1950 roku powstała Krajowa Rada Pokoju Duchowieństwa Katolickiego (*Katolikus Papok Országos Béketanács*). Była ona owocem obrad tzw. zgromadzenia pokoju (*békegyűlés*). János Kádár stworzył ruch na wzór sowiecki. Jej zadaniem było przygotowanie gruntu do dyskusji między władzami a kościołem i podpisanie późniejszego porozumienia. Dalszym założeniem powołania ruchu tzw. *Księży pokoju* było włączenie owego ruchu w szersze ramy aktywności w całej Europie oraz możliwość obsadzania ważniejszych stanowisk kościelnych przez ludzi współpracujących z reżimem. Za twórcę ruchu uznaje się Miklósa Beresztóczyego. Naczelnym organem ruchu „Księży pokoju” był *Kereszt* (Krzyż) ukazujący się od 1 listopada 1950 roku. Czołową postacią pisma był György Parragi, świecki dziennikarz znajdujący się pod nadzorem władz komunistycznych¹⁷.

Po porozumieniu z 1964 roku miejsca w Konferencji Episkopatu Węgier znaleźli lojalni wobec reżimu duchowni. W latach 1964-1969 zdominowali oni hierarchię kościelną na Węgrzech. Węgry stały się wzorem dla krajów za wschodnią granicą żelaznej kurtyny wzorem do ułożenia stosunków państwo-kościół po myśli komunistów. Nawet następująca bezpośrednio po 1964 roku fala aresztowań duchownych na Węgrzech nie zakłóciła stosunków pomiędzy Węgierską Republiką Ludową a Stolicą Apostolską, ponieważ ta druga uznawała, że nie należy niszczyć wyjątkowych stosunków ukształtowanych w wyniku porozumienia w 1964 roku. We wrześniu 1964 roku doszło do nominacji biskupów. Przeprowadził je papież Paweł VI za aprobatą władz węgierskich (ustawa nr 22 z 1957 roku). Dr Endre Hamvasa mianowano na biskupa Kalocsy,

¹⁷ *Utólag egy „mozgalomhoz”, OSA HU 300-40-1, box 209, s. 34-35.*

Pál Brezanóczy uzyskał tytuł apostolskiego zarządcy biskupstwa w Egerze zaś dr József Cserhati został biskupem i zarządcą apostolskim biskupstwa w Pécsu. Kolejne nominacje wiązały się z objęciem stanowiska apostolskiego zarządcy biskupstwa Csanád przez dr Józsefa Ijjasa, a ponadto dr József Winkler objął stanowisko biskupa pomocniczego w Szombathely, zaś dr Józsefowi Bank powierzono stanowisko biskupa pomocniczego w Győr (Szabó 1964, 3).

Analizując sytuację po porozumieniu należy stwierdzić, że niewiele poprawiła ona sytuację Kościoła katolickiego na Węgrzech. W marcu 1968 roku nadal wiele biskupstw nie miało swoich pasterzy (na trzy stanowiska arcybiskupów obsadzono tylko jednego, zaś na 9 biskupów tylko dwóm zezwolono na wykonywanie swoich obowiązków). Na konferencji episkopatu Węgier w 1968 roku mógł się pojawić zatem jedynie biskup unicki Miklós Dudás, pozostali hierarchowie byli tak schorowani, że nie przybyli na obrady (bądź z przyczyn formalnych nie zaproszono ich). Dodatkowo dla kościoła pracowało wielu duchownych będących tajnymi współpracownikami państwa. W 1987 roku – według szacunków – na 13 biskupów będących członkami Konferencji Episkopatu Węgier, dziesięciu było agentami służby bezpieczeństwa.

W 1969 roku partie komunistyczne wypracowały wspólny front działania po odbytych w tym roku konsultacjach. Wspólna polityka wyznaniowa jaką proponował AEH była praktycznie niemożliwa z powodu rozbieżności w położeniu kościoła w poszczególnych państwach. Sytuację Kościoła na Węgrzech oddaje dobrze fakt, że jedynie w ZSRR kościół prawosławny był bardziej uległy wobec władz świeckich.

We wrześniu 1964 roku państwo węgierskie podpisało umowę z Kościołem katolickim. Kościół opuścił wówczas getto i zajął pozycję instytucji próbującej negocjować z komunistami. Zastosowano nad Dunajem taktykę „małych kroków”, chociaż w zasadzie nie była to polityka małych kroków, bowiem w latach 80. rozgłaszano szeroko, że na Węgrzech działało kilku jezuitów, podczas gdy w latach 50. przed likwidacją zakonów na Węgrzech funkcjonowało kilkanaście domów zakonnych jezuitów oraz 10 tys. mnichów. Prawdą jest, że władze komunistyczne na Węgrzech celowo utrudniały pracę Kościołowi katolickiemu. Tolerowano jedynie jako współpracowników katolików świeckich. W kolejnych latach po soborze współpraca PAX-u (Mazowiecki, Łubieńska, Micewski) z katolikami świeckimi na Węgrzech jeszcze bardziej się nasiliła. W 1966 roku w Budapeszcie przebywali Zygmunt Przetaczkiewicz oraz Mikołaj Rostworowski

i prowadzili rozmowy z redaktorami *Új Ember* i *Vigílii*. W 1965 roku w Polsce gościli z okazji obchodów XX-lecia PAX-u ks. Andor Vertes, Karoly Doromby i Ferenc Simko z *Új Ember*. We wrześniu 1966 roku na Węgry wyjechali z kolei Jerzy Turowicz oraz Stanisław Stomma¹⁸. W 1966 roku także przebywał w Polsce redaktor pisma *Új Ember* Béla Saad, który odbył rozmowy z Bolesławem Piaseckim. Ich celem było zintensyfikowanie współpracy PAX-u z katolikami świeckimi na Węgrzech. W 1965 roku zapoczątkowano kontakty pomiędzy zakonem karmelitów bosych w Krakowie i braćmi tego zgromadzenia nad Dunajem. Z powodu powszechnej inwigilacji zakonu na Węgrzech nie przyniosła ona jednak większych efektów. W 1976 roku ksiądz katolicki Karoly Dragos z Budapesztu (duszpasterz Polonii węgierskiej) próbował nawiązać kontakt z kardynałem Wyszyńskim. W 1967 roku wysłał on list do kardynała z Poznania, w którym relacjonował sytuację kościoła na Węgrzech. List został przejęty przez Służbę Bezpieczeństwa.

W opozycji do tzw. *księży pokoju* rozwijał się kościół podziemny (tzw. *bázisközösség*)¹⁹. Jego twórcą był członek zakonu pijarów György Bulányi (urodzony w 1919 roku w Budapeszcie). Brat Bulányi był aresztowany przez komunistyczne władze w 1952 roku i skazany na dożywocie. W 1960 roku został zwolniony z więzienia, pracował jako robotnik i nadal tworzył struktury które oficjalnie miały na celu studiowanie Pisma Świętego. Członkowie tych struktur odmawiali jednak służby wojskowej co przyczyniło się do tępienia jego zwolenników. Ciekawe jednak jest to, że nie tylko władze kościelne i świeckie ówczesnych Węgier potępiły ojca Bulányiego. Nie mogą sobie poradzić z niezależnym ruchem w szeregach wiernych węgierska hierarchia zwróciła się z prośbą o pomoc do Kongregacji Nauki Wiary. Ówczesny jej prefekt Józef Ratzinger (dziś emerytowany papież Benedykt XVI) uznał poglądy ojca Bulányiego za mylne i niebezpieczne (Szakács 2010, 11).

Umowa z 1964 roku była w rzeczywistości dyktatem władz, w którym zawarto także treść przysięgi jaką biskupi mieli składać na wierność władzom komunistycznym. Ustalano, że nominacje biskupów mają być uzgadniane

¹⁸ *Współpraca operacyjna Departamentu IN MSW PRL oraz MSW WRL, IPN BU 0639/110/2, s. 20-27*

¹⁹ Kościół węgierski już od końca lat był według niektórych obserwatorów „kościółem w katakumbach”. W podziemiu funkcjonowały początkowo zakony, które po 1950 roku w większości rozwiązano.

z władzami w Budapeszcie. Było to pierwsze porozumienie władz państwa komunistycznego ze Stolicą Apostolską poza wiedzą Kremla. Władze Watykanu uczyniły nawet pewne ustępstwo, ponieważ oddawały pod kontrolę komunistom Papiński Instytut Węgierski w Rzymie. Do początku lat 70. mianowano kilku biskupów węgierskich. Za każdym razem byli oni zobowiązani złożyć przysięgę na wierność władzom komunistycznym Węgier. Watykan uznawał tym samym prowadzoną na Węgrzech politykę włączenia wyznań w działania Frontu Ludowego. Nawiązanie stosunków pomiędzy Węgierską Republiką Ludową i Watykanem było wydarzeniem, które w przyszłości wpłynęło na dalsze osłabienie Kościoła katolickiego na Węgrzech. Spora część personelu instytucji religijnych w kraju i za granicą była agentami węgierskich służb bezpieczeństwa i wywiadu. To reżim Kadara decydował kto może studiować w Papińskim Instytucie Węgierskim w Rzymie. Miało to niebagatelny wpływ na wychowanie kolejnych pokoleń włodarzy węgierskiego Kościoła katolickiego, którzy byli w całości podporządkowani totalitarnemu reżimowi.

W lipcu 1967 roku odbyła się w Budapeszcie narada urzędów ds. Wyznań krajów socjalistycznych. Jej celem było przedyskutowanie wpływu jaki wywarła na sytuację międzynarodową, aktywność Watykanu w krajach za żelazną kurtyną. Omawiano wówczas rolę Kościoła katolickiego na Węgrzech. W połowie lat 60. działało na Węgrzech 8 średnich szkół religijnych (także wyznania mojżeszowego i protestanckiego). Kształciło się w nich corocznie około 2,5 tys. Uczniów, ale tylko 500 osób kończyło te szkoły²⁰.

Dialog katolików i marksistów

W marcu 1972 roku po raz pierwszy udała się do Rzymu pielgrzymka z Węgier. Wzięło w niej udział 9 biskupów, 70 księży oraz 300 katolików świeckich. Biskup Cserhati udzielił wówczas wywiadu włoskiej agencji ANSA, w którym w bardzo korzystnym świetle nakreślił położenie Kościoła katolickiego na Węgrzech. Cserhati stwierdził w trakcie wywiadu: *„Jesteśmy za ulepszeniami społecznymi, a obecny system polityczny uczynił wiele w tej mierze. Jesteśmy za dobrobytem ludu i postępem i z tej racji kapłani [węgierscy*

²⁰ Współpraca operacyjna Departamentu IN MSW PRL oraz MSW WRL, IPN BU 0639/110/2, s. 216.

– przyp. T.K.] *popierają wszystko co zmierza w tym kierunku*²¹. W jednym z numerów *Vigilii* biskup Cserhati pisząc o „światopoglądowym pluralizmie” i „konieczności współżycia komunistów i ludzi wierzących” stwierdzał, że dialog ten nie mógł dotyczyć tematu władzy ani też zagadnień politycznych. Biskup Cserhati pisał dalej: *„Chrześcijański światopogląd, którego podstawą jest transcendencja, wiara w osobowego Boga i nieśmiertelność duszy, nie da się pogodzić ze światopoglądem marksistowskim. Przeciwności pozostają przeciwnościami. Ponieważ obie strony nie mogą się wzajemnie usunąć ze świata, muszą się wzajemnie uznać i szukać tego rodzaju form współżycia, które byłyby pożyteczne i owocne dla człowieka*²². Myślą przewodnią rozumowania biskupa Cserhatiego jak i Kościoła węgierskiego pod rządami komunistycznymi była „koegzystencja”, ale realnie chodziło w tych poglądach o przetrwanie „długiej komunistycznej nocy”. W podsumowaniu wywodów Cserhati stwierdził, że marksiści są wymagającym partnerem w „dialogu” jaki funkcjonował pomiędzy władzą świecką i Kościołem nad Dunajem od 30 lat. Dialog był zmienny pod względem tematycznym. W latach 60. były to dyskusje filozoficzne. W kolejnej dekadzie dyskusje nabrały charakteru spotkań naukowców-teologów i filozofów marksistowskich (Imre 1986b, 3-6). W prasie partyjnej węgierskiej partii komunistycznej pisząc o dialogu odwoływano się do dokumentów Soboru Watykańskiego II, a w szczególności „Egyház a mai világbán” (Kościół w świecie współczesnym) który zakładał większe otwarcie się Kościoła na świat zewnętrzny. W październiku 1986 roku odbyło się sympozjum w Budapeszcie w którym udział wzięli delegaci z licznych krajów Europy Środkowej. Organizatorem sympozjum był kardynał Paul Joseph Jean Poupard kierujący od końca lat 70. Sekretariatem ds. Niewierzących (łac. *Pro Non Christianis*) – instytucji powołanej w kwietniu 1965 roku w okresie trwania Soboru.

„Symbolem” owej koegzystencji kościoła i państwa na Węgrzech był dokument przygotowany przez badacza uniwersyteckiego, socjologa religii prof. Miklósa Tomkę pt. *Az egyházak változó társadalmi szerepe* (Zmieniająca się społeczna rola kościołów)²³. Prof. Tomka stworzył w owym dokumencie termin *népegyház* tzn. kościół ludowy. Przynależność do „kościół ludowego”

²¹ *Stosunki między Watykanem a WRL*, AAN Urząd ds. Wyznań, 136/328, s. 163-164

²² Cytat z *Vigilii* (nr 11 z 1975 roku) zgodnie z: AAN Urząd ds. Wyznań, 136/328, s. 176-177.

²³ OSA HU TK 420-2-1, box 7, s. 4-9.

nie wymagała stosowania się do praktyk religijnych ale oznaczała jedynie nominalne określenie się jako członka danej struktury wyznaniowej. Dlatego, że „kościół ludowy” stanowił niejako getto religijne, nie był związany z żywą aktywnością społeczną określony, pozbawiony świadomości społecznej został także jako „religia kulturowa” (*kültur vállas*).

W połowie lat 80. Cserhati zasłynął z powodu swoistej interpretacji dokumentów papieskich. W marcu 1985 roku w Wigilię ogłosił on tekst, w którym ustosunkował się do poglądów Leonardo Boffa i Kongregacji ds. nauki wiary dotyczących tzw. „teologii wyzwolenia”. Cserhati twierdził, wręcz że dokument kongregacji jest niesłuszny i oczekiwał na opinię na ten temat samego papieża. Samą ideę „teologii wyzwolenia” popierał.

W lutym 1976 roku także na łamach *Vigilii*, opisując stosunki religijne na Węgrzech biskup Cserhati stwierdził, że charakteryzują je trzy słowa: dialog, współlistnienie i pluralizm. Analizując postanowienia Soboru Watykańskiego II posunął się jeszcze dalej stwierdzając, że chrześcijaństwu i społecznościom religijnym szkodzi w równym stopniu konserwatyzm religijny. Sekretarz episkopatu Węgier „zdefiniował” też nową rolę Kościoła w społeczeństwie. *„Kościół tylko po swojemu powinien zajmować się społeczeństwem – zwłaszcza jego sferą duchową <...> Kościół jako instytucja religijna nie powinien zajmować się polityką. Zmiany polityczne w jakiegokolwiek istniejącej strukturze społecznej nie należą do problemów którymi Kościół powinien się zajmować”*. Biskup Cserhati, starał się oddalić głosy krytyki wobec episkopatu węgierskiego. Sam twierdził, że istniały głosy w całej Europie, że Kościół węgierski zbyt daleko poszedł na współpracę z reżimem socjalistycznym. Uzasadniając zmiany w polityce Kościoła węgierskiego stwierdził on, że sam papież zaaprobował zmiany w polityce węgierskich władz, a w szczególności wagę zawartych porozumień.

Naturalnie także koła bliskie rządowi na Węgrzech wychwalały relacje na linii państwo-Kościół. W czerwcu 1973 roku na łamach *Pártélet* (Życie partii) Ukazał się tekst J. Lukácsa, w którym ten teoretyk marksizmu wywyższał sprawę „budowy socjalizmu” nad Dunajem tak przez wierzących jak i niewierzących. W dniach 28 lutego – 1 marca 1984 roku miało miejsce w Budapeszcie spotkanie 60 filozofów katolickich i marksistowskich. Jego celem było znalezienie wspólnej płaszczyzny do dyskusji nad rozwiązywaniem problemów społecznych. Poprzednie takie spotkanie miało miejsce w Debreczynie

w 1981 roku i było dyskusją marksistów i luteran. Także w 1981 roku doszło do konferencji w Sopronie, której okazją były obchody 500-lecia urodzin Marcina Lutra. Obrady w Budapeszcie w 1984 roku zakończyły się pojedynczym przemówieniem kardynała Lekaia, który stwierdził, że problemy ludzkości mogą być rozwiązane tylko na drodze dialogu i respektowania przekonań strony przeciwnej²⁴. Profesor Teologicznej Akademii Protestanckiej w Debreczynie stwierdził, że dialog katolików stał się od lat wzorcowym modelem węgierskim. Filozofowie obydwu stron wykazywali dobrą wolę, aby nauczyć się jak najwięcej od strony przeciwnej.

Dość ważnym wydarzeniem w dialogu marksistów i ludzi kościoła było wspomniane wyżej symposium w Budapeszcie w dniach 8-10 października 1986 roku. Wzięło w nim udział 30 intelektualistów z całej Europy (w tym Józef Tischner oraz Tadeusz Jaroszewski z Polski). Wśród zachodnich badaczy tematu znaleźli się Wolfgang Kliem z Berlina oraz Vittorio Possenti z Mediolanu. Byli także goście z Moskwy i NRD. Organizatorem konferencji była Węgierska Akademia Nauk. Jej reprezentant József Lukács pozytywnie ocenił wyniki obrad i poza paroma wyjątkami scharakteryzował dyskusje jako wysiłek zmierzający do znalezienia wspólnych rozwiązań²⁵.

W lutym 1974 roku papież Paweł VI pozbawił kardynała Mindszentyego²⁶ funkcji ordynariusza archidiecezji w Esztergom. Jego miejsce objął László Lekai dotychczasowy zwierzchnik archidiecezji Eger. Nominacja ta wywołała pewną konsternację w kraju i domysły jakoby rząd w Budapeszcie wywierał naciski na Watykan pod kątem szybszego usunięcia ze stanowiska Mindszentyego. János Kádár próbował obalić to przekonanie podczas przemówienia w Nyiregyháza w dniu 28 marca 1974 roku. Krytykował w nim linię polityczną kardynała Mindszentyego, jego konserwatywne poglądy i niezgodność z zasadami uzgodnionymi przez Sobór Watykański II. W dniu 3 kwietnia 1974 roku władze węgierskie odznaczyły wysokich dostojników świeckich i kościelnych odznaczeniami państwowymi, aby podkreślić znaczenie porozumienia z Watykanem. Odznaczenie otrzymał m.in. dr Horváth – sekretarz

²⁴ *Marxist-Christian Dialogue in Budapest*, OSA HU 300-40-1, box 209, s. 70-73.

²⁵ *AP on Budapest Marxist-Catholic Symposium*, OSA HU 300-40-1, box 209, s. 56-59.

²⁶ Kardynał od 1956 roku do 1971 roku przebywał w ambasadzie USA w Budapeszcie po uzyskaniu azylu politycznego. We wrześniu 1971 roku na mocy porozumienia pomiędzy Węgrami i Stolicą Apostolską wyjechał z WRL i osiadł w Wiedniu. Reagując na decyzje Pawła VI, Mindszenty ogłosił deklarację, w której stwierdził, że dobrowolnie nie zrzekł się funkcji prymasa Węgier.

generalny Katolickiej Komisji Krajowej Rady Pokoju (organ współpracujący z reżimem) oraz prezes Stowarzyszenia *Ecclesia*.

W styczniu 1975 roku władze węgierskie porozumiały się z Watykanem w sprawie mianowania 5 wakatów stanowisk biskupów oraz 3 biskupów sufraganów (Nominacje biskupów na Węgrzech 1975, 4). Była to reakcja na zwolnienie stanowiska prymasa Węgier przez kardynała Mindszentyego w lutym 1974 roku. Ugoda została przeprowadzona w sposób następujący: w październiku 1973 roku do Watykanu udał się wysłannik rządu węgierskiego i hierarchii kościelnej na Węgrzech biskup József Cserhati. Oferta z jaką wówczas wystąpił była następująca: Watykan rozwiąże sprawę kardynała Mindszenty'ego a Budapeszt rozważy naukę religii jako przedmiotu pozaszkolnego²⁷.

Prasa zachodnia krytykowała to, co zrobił Paweł VI porozumiewając się z Budapesztem. Rzekomo ostatnią prośbą Mindszentyego było zatrzymanie porozumienia na linii Węgry-Watykan do momentu, kiedy węgierscy komuniści nie zgodzą się na pełną swobodę religijną nad Dunajem. W listopadzie 1975 roku miało miejsce bardzo ważne wydarzenie w relacjach ze Stolicą Apostolską. Papież przyjął na audiencji przebywającego wówczas w Rzymie premiera Węgier Györga Lázára. Była to pierwsza wizyta szefa węgierskiego rządu w Watykanie od 1945 roku. Papież Paweł VI w bardzo przychylnym tonie określił więzy Węgier z chrześcijaństwem oraz pozytywnie ustosunkował się do polityki wyznaniowej Budapesztu. W ten sposób reżim Kadara zyskał legitymację swojej polityki wyznaniowej także nad Tybrem.

Wizyta Györga Lázára w Watykanie wzmogła zainteresowanie zachodnich mediów sprawami Kościoła za żelazną kurtyną. Ponadto miała ona jeszcze jeden wymiar. Węgry znane z tego, że „hodowały” u siebie różne „przykościelne ruchy pokoju” stanęły teraz w jednej linii z Watykanem, także udzielającym się na tej płaszczyźnie. W 1975 roku w Helsinkach na konferencji KBWE doszło do rozmów Jánosa Kádára z A. Casarolim na temat bezpieczeństwa europejskiego. Bezpośrednio po tych wydarzeniach (listopad 1975 r.) jedno z francuskich pism katolickich z uznaniem pisało o polityce religijnej kierownictwa WSPR. Dementowano mylne wyobrażenia o sytuacji katolików na Węgrzech. Pisano w nim o mylnym przekonaniu wśród zachodnich katolików jakoby wyznawcy

²⁷ Węgry. *O niektórych problemach stosunków Państwo-Kościół*, AAN Urząd ds. Wyznań, 136/328, s. 44-45.

chrześcijaństwa byli na Węgrzech więzieni i ograniczano im swobodę praktyk, co oczywiście było dziennikarską manipulacją. Jednak dalsze stwierdzenia zachodniego czasopisma wydają się kalką sytuacji kościoła na Węgrzech, bowiem pisano w artykule w nim zamieszczonym o obsadzaniu stanowisk kościelnych przez ludzi współpracujących z reżimem Jánoša Kádára i obsadzaniu kluczowych stanowisk w Kościele przez agentów władz komunistycznych.

Także na Węgrzech po 1975 roku podnoszono wielokrotnie sprawę położenia katolików na Węgrzech. Generalnie pisma katolickie oceniały ją pozytywnie, czasami tylko podkreślając słaby dostęp do nauki religii na prowincji. Reagując na ogłoszenie postanowień konferencji KBWE w Helsinkach arcybiskup Lekai stwierdził w lutym 1976 roku, że Kościół węgierski odcina się od konserwatywnych nurtów jak też sił skrajnie postępowych co oznaczało zdrowe zachowania²⁸.

W 1979 oraz 1980 roku na Węgrzech gościł kilka razy arcybiskup L. Poggi. Jego zadaniem było negocjować ustępstwa reżimu Kadara dla społeczeństwa węgierskiego na płaszczyźnie religii. Wizyta w 1980 roku była szczególnie ważna gdyż odbyła się w 30-lecie podpisania porozumienia pomiędzy kościołem i państwem w 1950 roku. Brał w niej udział także Agostino Casaroli, który przywiózł od papieża Jana Pawła II list apostolski. Papież nawoływał w nim do większej aktywności w praktykach religijnych. Wzywał do głębokiej wiary. A. Casaroli, który wygłosił kazanie podczas swojej wizyty odwrócił znaczenie słów papieża wyrażając uznanie dla pozycji jaką zajmował Kościół katolicki na Węgrzech.

Oficjalne czynniki rządowe na Węgrzech podobnie głosiły, że węgierski model koegzystencji Kościoła oraz władzy świeckiej jest wzorowy. Szef węgierskiego Państwowego Urzędu ds. Wyznań Imre Miklós twierdził, że kościoły węgierskie mają wielkie możliwości ekspresji na arenie międzynarodowej np. w akcjach o charakterze pacyfistycznym. Naturalnie duchowni węgierscy brali udział w takich spotkaniach, ale były one inspirowane od góry przez władze komunistyczne (Imre 1986a, 4). Jako jedyny spośród kierujących Urzędami ds. Wyznań za żelazną kurtyną Imre Miklós został przyjęty przez papieża Jana Pawła II na audiencji pod koniec listopada 1984 roku. Rozmowy dotyczyły polityki Watykanu wobec państw socjalistycznych.

²⁸ Informacja PAP z 18 lutego 1976 roku, AAN Urząd ds. Wyznań, sygn. 136/329, s. 2-3.

Pod koniec lat 80. rozpoczęła się na Węgrzech dyskusja na temat krzywd wyrządzonych przez komunistów Kościołowi. Powołano do życia Komisję ds. historii Kościoła, a w 1989 roku rozpoczęto proces rehabilitacji kard. Mindszentyego. Przygotowywano się do uchwalenia nowej ustawy o wyznaniach na Węgrzech. Pod koniec lat 80. zainicjowano możliwość odprawiania mszy świętych w szpitalach, a od 1987 roku msze święte były transmitowane przez telewizję węgierską. Likwidacji uległ Urząd ds. Wyznań. W jego miejsce powstała Krajowa Rada ds. Wyznań przy której przedstawiciele znalazły wszystkie religie obecne na Węgrzech oprócz świadków Jehowy oraz nazaretanów²⁹.

W dniu 20 sierpnia 1989 roku po ponad 40-letniej przerwie odbyła się uroczysta procesja. Była to pierwsza od 1947 roku procesja uliczna, w której wyniesiono po raz pierwszy od wielu lat szczątki św. Stefana.

Sytuacja kościołów po komunizmie na Węgrzech była jednak trudna. W 1989 roku na Węgrzech działało 6 326 domów modlitwy (około 10% z nich zostało wybudowanych po 1945 roku). Kościoły katolickie stanowiły ponad 3500, zaś zbory wyznań reformowanych – 1535. Wzrastała też religijność społeczeństwa. Z danych państwowych wynikało, że w połowie lat 80. około 62% nowonarodzonych dzieci było ochrzczonych. Na zajęcia religii będące zajęciami nieobowiązkowymi uczęszczało wówczas jedynie około 4% dzieci w wieku szkolnym. Prasa katolicka ukazywała się w nakładzie około 160 tys. sztuk, z czego największy nakład posiadał *Új Ember*. Pod koniec lat 80. istniały na Węgrzech tylko cztery zakony nauczające: dominikanie, franciszkanie, pijarzy i benedyktyni oraz jeden żeński – zakon Najświętszej Panny Marii – Matki Węgrów. W 1989 roku episkopat rozpoczął starania o odzyskanie budynków klasztornych i państwo wykazywało nawet wolę zwrotu niektórych z nich.

Udział duchowieństwa w wychowaniu i oświacie społeczeństwa systematycznie hamowano. Jeszcze pod koniec lat 40. w naukę religii objętych było ponad ⅔ Węgrów. do połowy lat 70-tych jedynie 7% społeczeństwa węgierskiego było objętych katechizacją.

²⁹ *Stosunki między Państwem a Kościołem w Republice Węgierskiej*, A MSZ D - I - W -2412/15/1989, s. 2-4.

Zakończenie

Okres komunizmu na Węgrzech ukształtował specyficzny rodzaj relacji pomiędzy państwem a kościołem. Określa się go potocznie mianem „modelu węgierskiego” a jego cechą charakterystyczną było funkcjonowanie w prawie konstytucyjnym wszelkich swobód wyznaniowych. W praktyce, ich realizacja była jednak bardzo ograniczona. Umowa z 1964 roku była dowodem na to, że nawet Watykan traktował Węgry jako poligon doświadczalny swojej polityki wobec państw komunistycznych. Tak naprawdę jeśli weźmiemy pod uwagę Polskę, w której kościół posiadał pewną autonomię, to Węgry wypadają pod tym względem słabo, nie na tyle jednak źle jak w przypadku kościołów w ZSRR oraz Czechosłowacji.

Okres komunizmu doprowadził do znaczącego osłabienia struktur Kościoła katolickiego na Węgrzech. Węgierskie państwo robiło gesty (np. umowa pomiędzy państwem a Kościołem z 1964 roku), aby za ich pomocą wykazać dobrą wolę współpracy z Kościołem co przyczyniło się do gestów ze strony Stolicy Apostolskiej. W 1977 roku Kádár został przyjęty na audiencji przez papieża Pawła VI. Ostatnie procesy księży miały miejsce jeszcze na początku lat 70. a ostatniego skazanego duchownego zwolniono w 1977 roku. Sytuacja kościoła uległa poprawie dopiero w czerwcu/lipcu 1989 roku, kiedy to rozwiązano Urząd Państwowy ds. Kościoła oraz zniesiono cenzurę. Dopiero w lutym 1990 roku ustawa pomiędzy państwem komunistycznym a kościołem z 1950 roku została unieważniona, rozwiązano ruch „księży pokoju” oraz przywrócono możliwość działania zakonom. Kościół po 1989 roku nie odzyskał już takiej pozycji jaką posiadał przed drugą wojną światową i nie brał udziału w kształtowaniu nowej rzeczywistości politycznej w wyniku transformacji ekonomiczno-społecznej.

Bibliografia

- Adrianyi, Gabriel. 1992. *Geschichte der Kirche Osteuropas*. Wien: Schöningh Verlag.
- Andnis, Imre, i Morel Gyula. 1969. *Bilanz des ungarischen Katholizismus*. München: Ungarischen Institut München.

- Bottoni, Stefano. 2010. „Egy különleges kapcsolat története. A magyar titkos-szolgálat és a Szentszék 1961-1978.” W *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945–1989*, red. Bánkuti Gábor, Gyarmati György, 261-289. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Bottoni, Stefano. 2014. „«Mozart», Węgry i Watykan 1964-1964. Akta wywiadu jako źródło historyczne.” *Pamięć i Sprawiedliwość* 24 (1): 53-85.
- Bozsoky, Paul G., i Lukacs Laszlo. 1993. *De l'oppression à la liberté: l'Eglise en Hongrie, 1945-1992*. Paris: Beauchesne.
- Coppa, Frank J. 2013. *The Life and Pontificate of Pope Pius XII. Between History and Controversy*. Washington: The Catholic University Press of America.
- Csaba, Szabó. 2010. „Egyházüldözés Kelet-Közép Európában a 20. század második felében.” W *Egyházüldözés es egyházüldözök a Kádár-korszakban*. Red. Attili V. Soós, Csaba Szabó, Budapest.
- Csizmadia, Andor. 1966. *The Development of the Practice of Legal Relation Between the Hungarian State and the Churches in the Horthy Era*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Fejérdy, András. 2008. „A szocialista tömb és a II. Vatikáni Zsinat.” W *Feleketek, egyházpolitika, identitás Magyarországon és Szlovákiában 1945 után – Konfessie, cirkevná politika, identita na Slovensku a v Maďarsku po roku 1945*, red. Margit Balogh, 211-224. Budapest: Kossuth.
- Fejérdy, András. 2009. „Magyar javaslatok a II. Vatikáni Zsinatra.” *Vigilia* 74: 548-553.
- Fejérdy, András. 2010. „«Bezpaństwowcy». Węgierska emigracja katolicka, węgierski reżim komunistyczny i początek watykańskiej Ostpolitik (1959–1965).” W *Tajny oręż czy ofiary zimnej wojny? Emigracje polityczne z Europy Środkowej i Wschodniej*, red. Sławomir Łukasiewicz, 53-61. Lublin/Warszawa.
- Fejérdy, András. 2011. *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959-1965*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet .
- Fejérdy, András. 2013a. *Magyar főpásztorok a II. Vatikáni Zsinaton*. Materiał wygłoszony na konferencji w dniu w Centrum Badań Humanistycznych (Bölcsészettudományi Kutatóközpont) w Węgierskiej Akademii Nauk w dniu 30 stycznia – 1 lutego 2013 roku w Budapeszcie.
- Fejérdy, András. 2013b. „Magyar főpásztorok a II. Vatikáni Zsinaton.” W *A II. Vatikáni Zsinat: Isten ajándéka az Egyház és a világ számára*

- (Varia Theologica 5), red. Puskás Attila, Perendy László, 22-43. Budapest: Szent István Társulat. Dostęp 2015.02.17. <http://real.mtak.hu/id/eprint/19194>.
- Gergely, Jenő. 1985. *A katolikus egyház Magyarországon 1944–1971*. Budapest: Budapest Kossuth Könyvkiadó.
- Gergely, Nagy. 1958. „Katólikus magyar papok latogatás Litvaniában.” *Magyar Nemzet* 29 kwietnia: 4.
- György, Vitányi. 1967. *A II. vatikáni zsinat*. Budapest: Ecclesia Kiadó.
- Imre, Miklós. 1986a. „Kościół i państwo na Węgrzech.” *Przegląd Tygodniowy* 40 (16 listopada): 4.
- Imre, Miklós. 1986b. „Egyházpolitika és dialogus.” *Pártélet* 11: 45-60.
- Máté-Tóth, András. *A II. Vatikáni Zsinat és a magyar elhárítás*. Dostęp 2015.03.17. <http://www.arts.u-szeged.hu/vallastudomany/dokumentumok/zsinat-elharitas>.
- „Nominacje biskupów na Węgrzech.” *Tygodnik Powszechny* 2 lutego 1975: 4.
- Puciłowski, Józef. 1999. *Między martwym a żywym: Hungarica*. Gdańsk: Drukonsul.
- Reuss, András. 2013. „A II. Vatikáni zsinat protestáns értékelése.” W *A II. Vatikáni Zsinat: Isten ajándéka az egyház és a világ számára* (Varia Theologica 5), red. Puskás Attila, Perendy László, 88-107. Budapest: Szent István Társulat.
- Roccucci, Adriano. 1997. “Russian Observers at Vatican II. The „Council for Russian Orthodox Church Affairs” and the Moscow Patriarchate between Antireligious Policy and International Strategies.” W *Vatican II In Moscow 1959-1965: Acts of the Colloquium on the History of Vatican II* (Instrumenta Theologica 20), red. A. Melloni, 45-69. Leuven.
- Romsics, Ignác. 2005. *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó.
- Sági, György. 2013. „Egy katolikus főpap vívódásai. Hamvas Endre csanádi püspök és az államhatalom 1961–1964.” *Egyháztörténeti szemle* 14 (2): 75-76.
- Salacz, Gábor. 1988. *A magyar katolikus egyház tizenhét esztendeje 1948-1964*. Dissertationes. München: Hungaricae ex historia Ecclesiae.
- Smith, Jeffrey. 1962. „Vatican Council Breaks Iron Curtain Silence.” *The Sydney Morning Herald* 11 października: 5.
- Smith, Thomas. 1961. „Arrests of Priests and Church Leaders In Hungary.” *Times* (Londyn) 9 luty: 6.

- Staar, Felix Richard. 1982. *Communist Regimes in Eastern Europe*. Hoover Institution Press.
- Szabó, Csaba. 2010. „Egyházüldözés Kelet-Közép Európában a 20. század második felében.” W *Egyházüldözés es egyházüldözök a Kádár-korszakban*, red. Attili V. Soós, Csaby Szabó, 31-43. Budapest: Szent István Társulat; Luther Kiadó.
- Szabó, Ferenc. 1964. „A Magyar Népköztársaság éa a Vatikán megállapodása.” *Szabad Föld* 20 września: 3.
- Szakács, Gábor. 2010. „Meghalt Bulányi György.” *Európai idő* 11 (13): 11.
- Szakadát, István, i László Szakadát. 1990. „A magyar kommunista párt politikai bizottságának és titkárságának egymáshoz való viszonya (az adatok tükrében).” W *A nómenklatúra csúcsán*. Budapest: A BME Szociológia Tanszék kiadványai.